

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ ЗБРОЇ ДОБИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розглядається процес формування наукових знань про середньовічне озброєння у Галицькому та Волинському князівствах та вивчення новацій, зокрема, тих, що сталися в системі озброєння після походу Батия. Формування знань про давньоукраїнську зброю відбувалося на тлі загострення інтересу до історії Галицько-Волинської держави. Подано періодизацію української історіографії середньовічного озброєння Галицько-Волинських земель протягом всього ХХ ст.

Ключові слова: середньовічне озброєння, історіографія, зброєзнавчі дослідження, великокнязівська влада, Галицько-Волинська держава.

Актуальність теми визначається тим, що за останні десятиліття проведені масштабні археологічні дослідження у містах Галицько-Волинської держави, які дали значний матеріал для характеристики зброї та матеріальної бази щодо її створення. У музеях та збірках наукових закладів, передусім, Заходу України нагромадилися значні колекції речових пам'яток стосовно озброєння доби Галицько-Волинської держави. Сформовані протягом століть, ці колекції дають змогу різнобічно характеризувати розвиток захисного та наступального озброєння, а також спорядження кінного дружинника і коня від племінної доби до остаточної ліквідації української державності протягом другої половини XIV ст., та відображають історичний процес творення військової культури на її західних землях.

Стан дослідження проблеми. Історіографія військової справи доби Галицько-Волинської держави, як і історія вивчення середньовічної зброї на цій території, на сьогодні є порівняно невеликою. Процес формування знань про озброєність на Галицько-Волинських землях побіжно висвітлювався дослідниками військової справи під час характеристики різних галузей проблеми (А.М. Кірпічніков, С.В. Пивоваров, А.Я. Федорук, В.І. Кійко, М.Ф. Рожко,

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет "Львівська політехніка", м. Львів.

© Терський С.В., 2012

І.П. Возний та ін.). За останнє десятиліття з'явилась велика кількість праць, в яких публікуються дані стосовно нових археологічних знахідок, уточнюються хронологічні схеми. Фаховий аналіз предметів дружинного вжитку вже став нормою для узагальнюючих досліджень історії певних територій та міст. Зростаючий обсяг нових досліджень з цієї проблеми вимагає історіографічного аналізу сучасного стану питання. За останні десятиліття проведені значні за обсягом зброєзнавчі дослідження, якими започатковано нову для України галузь історичних досліджень. Поява чисельних праць, що привела до змін стосовно уявлення про зброю доби Галицько-Волинської держави, вимагає порівняльного аналізу з аналогічними історичними дослідженнями в інших регіонах Східної Європи.

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також становлення джерельної бази досліджень озброєння регіону, з'ясування етапів розвитку зброєзнавчих досліджень Галицько-Волинської держави, що попри порівняно численний джерельний матеріал почали активно розвиватись лише в останні роки. Зроблено висновок про необхідність каталогізації пам'яток озброєння, що зберігаються у численних місцевих музеях.

Історія колекціонування старожитніх пам'яток з території Прикарпаття та Волині нараховує близько трьохсот років. Вже в цих перших колекціях, що належали окремим шляхтичам, знаходилися предмети середньовічного озброєння.

Поступово у музеях Львова формувалася численна джерельна база для вивчення середньовічної зброї. Проте незначні знання про озброєння Княжої доби у цей період демонстрували популярні публікації 1920-х рр. [21]. Найбільш фаховим був огляд озброєння Княжої доби в "Історії українського війська" І. Крип'якевича, але ж він виконаний на основі писемних джерел [2].

У 1930-х роках зусиллями Я. Пастернака в Археологічному музеї НТШ сформовано найпотужнішу колекцію старожитностей Галицько-Волинської держави. Найбільша колекція предметів озброєння походила з його розкопок у Галичі (Крилосі). Серед знайденого там військового спорядження та обладунку коня: 28 шт. вістря стріл (див також: [28, рис. 1:30], з них 4 – арбалетних), 3 вістря списів, 4 бойових сокири, перехрестя меча, шматок кольчуги,

17 залізних острог та їх фрагментів, одна бронзова, 2 фрагменти шолому із Залукви, кістяна сагайдачна петля [8, рис. 77:3; 22, с. 71, рис. 6:4] тощо. Значний резонанс у наукових колах викликало відкриття вченим так зв. угорських могил, відкритих в урочище Діброва поблизу Галича в 1936 р. Їх інвентар, що включав зброю та спорядження вершника і коня X–XI ст. спершу зберігався у Національному музеї у Львові [33]. Загалом, в археологічних колекціях львівських музеїв зберігалась значна кількість предметів озброєння X–XIV ст., зібраного на різних пам'ятках регіону.

У 1940 р. всі ці знахідки було звезено до новоствореного Львівського історичного музею. Однак попри сконцентрування таких яскравих матеріалів в одних руках опрацювання та видання їх було відкладено на далеке майбутнє. Винятком стала перша ілюстрована публікація археологічних пам'яток Княжої доби з Галича. Її автор Я. Пастернак детально проаналізував окремі віднайдені види зброї та спорядження вершника, переважно, з власних розкопок у Крилосі [8, 232, рис. 74–75]. Наступне, більш широке професійне узагальнення археологічних матеріалів з Пліснеська [5], накопичених за результатами понад 10 сезонів польових досліджень пам'ятки, виконав М.П. Кучера. В його роботі теж значне місце відведено аналізу численних предметів озброєння. Протягом 1960-х років львівськими археологами О.О. Ратичем та В.С. Шеломенцевим-Терським виконані монографічні опрацювання матеріалів з розкопок городища X – початку XII ст. у смт Судова Вишня та літописного Звенигорода [18, 44].

Тоді ж з'являються перші узагальнюючі роботи стосовно різних категорій середньовічного озброєння та військового спорядження з території усієї Київської держави. Особливо детально аналізувалося озброєння, здобуте на розкопках городища XII–XIII ст. поблизу Шепетівки. Укладання протягом 1960-х років ленінградськими дослідниками А. Медведєвим та А. Кірпічніковим каталогів основних видів зброї стало важливим підсумковим етапом на цьому шляху, і досі ці видання залишаються важливим вказівником у вивченні середньовічного озброєння [див. 3].

За розробленою ленінградськими дослідниками схемою огляд галицько-волинського озброєння Княжої доби виконували українські вчені О. Ратич, В. Петегірич та

М. Кучинко [6; 9, 17]. Значний джерельний матеріал під час дослідження городищ Північної Буковини зібрано Б.О. Тимощуком [41]. Його учнями узагальнено дані про військову справу слов'яно-руського населення Буковини VIII–XIII ст. [7].

Останнім часом спеціально розглядалася сукупність зброї ближнього та дальнього бою, захисний обладунок воїна та спорядження вершника і верхового коня, зброярські майстерні на Галицько-Волинських землях у дослідженні військового історика В.І. Кійка. Зокрема, було проаналізовано речові комплекси предметів озброєння з розкопок Галича, Володимира, Лучеська, Звенигорода, Дорогобужа, Пересопниці та інших літописних центрів. Найбільш показовими для раннього періоду X–XI ст. визнано озброєння з розкопок Пліснеська, Судової Вишні, Городища поблизу Луцька [4, 12–13].

Здобутий за останні десятиліття матеріал дозволяє суттєво переглянути погляди А.М. Кіріп'ячкова на час запровадження нових видів озброєння. Зокрема, висновок про присутність на Шепетівському городищі численної групи матеріалів другої половини XIII ст. та пізнішого часу викликає сумнів щодо датування сукупно 1240 роком часу загибелі фортеці, а також всього дружинного комплексу [45, 23].

Останнім часом з'явилася низка праць, присвячена генезі деяких видів озброєння на Галицько-Волинських землях [27; 42], проаналізовано військово-оборонний комплекс літописних міст Володимира, Лучеська, Пересопниці, Перемишля, Дорогобужа, буковинських городищ [16; 25; 31; 32; 34–37; 40]. В цих працях підбиті підсумки багаторічних досліджень, а також розвинуто розпочаті раніше дискусії про запозичення окремих видів озброєння у монголів внаслідок входження до орбіти впливу Золотої Орди [24; 27]. Особливо багатий комплекс озброєння в останні роки досліджений С.В. Пивоваровим на городищі Перебиківці – Зелена Липа, датований нумізматичними знахідками на 1370-1380-ті рр. [11–14]. Він, зокрема, дозволив відтворити спорядження воїна-арбалетника. Близькими за хронологією до цієї колекції є предмети озброєння із боярської садиби у Володимирі та фортеці Тустань [19; 26].

Цікаві гіпотези стосовно раннього поширення певних типів озброєння подані в ряді робіт Л. Войтовича та А. Федорука,

виконаних на базі аналізу іншомовних джерел [1; 42]. Важливим є висновок стосовно можливості виготовлення “харалужної” зброї з місцевих болотних руд в околиці м. Корець на Волині [1, 46].

Спеціально досліджувалося поширення вогнепальної зброї в регіоні. Дослідження довоєнного львівського вченого-архівіста та музейного діяча Кароля Бадецького стосовно запровадження вогнепальної зброї у Львові в останні роки суттєво доповнено на матеріалах археологічних досліджень [43].

Останнім часом у зв'язку з новими знахідками все більшу увагу дослідників привертає спорядження дружинників, зокрема, мідні казани, характерні підківки із шипами для пересування по льоду, похідні виделки для діставання м'яса з казана тощо [45, 23].

Висновки. Таким чином, найголовніші фази історіографії озброєння доби Галицько-Волинської держави відповідають періодам формування місцевої археологічної науки. Із зникненням політичних чинників, які стримували її розвиток, зброєзнавство поступово займає важливе місце у дослідженнях західноукраїнських археологів. На сьогодні зброєзнавство в Україні все ще перебуває на дещо нижчому рівні розвитку, ніж у сусідніх Польщі та Білорусії. Проте робота зі створення повноцінних каталогів матеріальної культури доби Галицько-Волинської держави, розпочата, зокрема, у Львівському історичному музеї на базі найбагатшої на сьогодні колекції предметів того часу. Це дає підстави сподіватися на прогрес зброєзнавчої науки і в Україні.

Огляд історіографії розвитку озброєння періоду існування Галицького та Волинського князівств та їх об'єднання в одну державу дозволяє виділити наступні етапи їх розвитку:

1. ХІХ – початок ХХ ст. – початковий етап формування збірок предметів озброєння у музейних закладах регіону.

2. Перша половина ХХ ст. – перші спроби характеристики предметів озброєння та широке використання їх для ілюстрування матеріальної культури епохи.

3. 1960 – 1970 рр. – виконання перших зведень предметів дружинного спорядження, здобутих на окремих пам'ятках (М.П. Кучера, О.О. Ратич) в ракурсі історії озброєння Східної Європи.

4. 1980 – 1990 рр. – перші регіональні зведення предметів дружинного спорядження з території Прикарпаття

та Волині. Становлення зброєзнавчих досліджень у регіоні (В.М. Петегирич, Б.А. Прищеп, М.М. Кучинко, С.В. Пивоваров, І.П. Возний).

5. Початок ХХІ ст. – поява перших публікацій з каталожним описом предметів галицько-волинського озброєння [19, 20, 23, 38, 40 та ін.].

Нові археологічні дослідження, які стрімко розвиваються в Україні, безперечно, створять потужнішу джерельну базу, яка дозволить уточнити зроблені висновки.

1. *Войтович Л.* Військо і військова організація / Л. Войтович // Історія української культури: У 5 т. – Т. 2: XIII – середина XVII ст. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 93–108; *Войтович Л.* Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Ігоревім” / Л. Войтович // Фортеця. Збірник на пошану Михайла Рожка. – Львів, 2009. – С. 40–56.
2. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
3. *Кійко В.І.* Історіографія розвитку військової справи у Галицько-Волинському князівстві XIII–XIV ст. / В.І. Кійко // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 634: Держава та армія. – 2008. – С. 132–137.
4. *Кійко В.І.* Військова справа в Галицькому та Волинському князівствах в XI–XIV ст. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук – Львів, 2009. – 19 с.
5. *Кучера М.П.* Древній Пліснеськ / М.П. Кучера // Археологічні пам’ятки УРСР. – Т. 12. – К., 1962. – С. 3–56.
6. *Кучинко М.М.* Волинська земля (X – середина XIV ст.): археологія та історія / М.М. Кучинко. – Луцьк: Вежа, 2002. – 304 с.
7. *Михайлина Л.П.* Археологічні дані про військову справу слов’яно-руського населення Буковини VIII–XIII ст. / Л.П. Михайлина, І.П. Возний // Науковий вісник Чернівецького державного університету: Історичні науки. – Чернівці, 1996. – Вип. 6–7. – С. 24–44.
8. *Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Я. Пастернак. – Івано-Франківськ, 1998 (Краків-Львів, 1944). – 347 с.
9. *Петегирич В.М.* Оружие и снаряжение всадника / В.М. Петегирич // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 163–171.
10. *Пивоваров С.* Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.) / С. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології (далі – ПССІАЕ). – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – С. 133–141.

11. *Пивоваров С.* Археологічні дані про арбалетне озброєння на Буковині (за матеріалами розкопок городища у с. Зелена Липа) / С. Пивоваров, А. Федорук // Музейний щорічник. 2003 (Матер. наук.-практ. конф. “Музей та музейна справа на початку III тисячоліття”) м. Чернівці, 14 травня 2003.– Вип. 2 (24). – Чернівці: Золоті литаври, 2003.– С. 85–93.
12. *Пивоваров С.* До питання про найманство у Галицькій Русі у XIV ст. (за даними розкопок городища у с. Зелена Липа) / С. Пивоваров, А. Федорук // ПССІАЕ.– Чернівці: Золоті литаври, 2002.– Т. 1. – С. 140–149.
13. *Пивоваров С.В.* Озброєння воїна XIV ст. (за даними археологічних розкопок в с. Зелена Липа) / С.В. Пивоваров // Матеріали V конгресу Міжнар. асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч. 1. – С. 120–124.
14. *Пивоваров С.В.* Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини / С.В. Пивоваров // Держава та армія: Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2004. – № 502. – С. 24–30.
15. *Пивоваров С.В.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С.В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.
16. *Прищепя Б.А.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях / Б.А. Прищепя, Ю.М. Нікольченко. – Рівне: Держ. ред.-вид. підпр., 1996. – 248 с.
17. *Ратич О.О.* Древньоруські пам’ятки на території західних областей УРСР / О.О. Ратич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.
18. *Ратич О.О.* Результати досліджень давньоруського городища Замчисько у м. Судова Вишня Львівської області в 1957–1959 рр. / О.О. Ратич // МДАПВ. – Вип. 4.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– С. 106–119.
19. *Рожко М.* Зброя дальнього бою із стародавньої Тустані (накопичення стріл лука та самостріла - арбалета) / М. Рожко // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. 244: Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – С. 287–311.
20. *Савицький В.М.* Давньоруські бойові сокири з Волині / В.М. Савицький, Д. Воюта, М. Собуцький // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сторінки воєнної історії краю. Наук. зб. – Вип. 30: Матеріали 30-ї Міжнар. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф. (м. Луцьк, 24–25.03.2009 р.). – Луцьк, 2009.– С. 30–34.
21. *Смольський Г.* Зброя українців від найдавніших часів. Княжа доба / Г. Смольський // Календар “Червоної Калини” за 1924 р. – Львів, 1923. – С. 112–128.

22. *Терський С.В.* Вироби з кості і рогу Х–ХІІІ ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею / С.В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 1. – 1993. – С. 68–87.
23. *Терський С.В.* Археологія доби Галицько-Волинської держави / С.В. Терський. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2002. – 108 с.
24. *Терський С.В.* Пересопниця після Батия. Нові знахідки / С.В. Терський // Археологічні студії. – Вип. 1: Збірник на пошану 70-річчя Б.О. Тимощука. – Київ; Чернівці: Прут, 2000. – С. 217–223.
25. *Терський С.В.* Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С.В. Терський. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
26. *Терський С.В.* Садиба вельможі в околиному городі княжого Володимира / С.В. Терський // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 244. Праці археологічної комісії. – Львів, 2002. – С. 645–662.
27. *Терський С.В.* З історії української зброї ХІІІ–ХVІІІ ст.: сокири-бердиші та алебарди / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. 2005. – № 528. – С. 16–27.
28. *Терський С.В.* Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції / С.В. Терський // Конф. “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. – С. 16–22.
29. *Терський С.В.* Середньовічна зброя у львівських музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”. – 2006. – № 555. – С. 13–19.
30. *Терський С.В.* Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Нац. ун-ту “Львів. політехніка”. – 2006. – № 571. – С. 8–18.
31. *Терський С.В.* Лучеськ Х – ХV ст. / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.
32. *Терський С.В.* Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемишля / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”. – 2007. – № 584. – С. 13–26.
33. *Терський С.В.* Археологічні матеріали з розкопок Галича у 2-й пол. ХІХ – 1-й пол. ХХ ст. у фондах львівських музеїв: проблема каталогізації / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. ХІІ. – Львів, 2008. – С. 8–21.

34. *Терський С.В.* Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Володимира / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2008. – № 612. – С. 14–22.
35. *Терський С.В.* Оборонний комплекс княжого міста Пересопниці / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2008. – № 634. – С. 8–17.
36. *Терський С.В.* Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у Х–ХІІ ст. / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2010. – № 670. – С. 22–30.
37. *Терський С.В.* Княже місто Володимир / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2010. – 320 с.
38. *Терський С.В.* Галицько-Волинське боярство у музейних пам’ятках / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Вип. 14. – Львів, 2010. – С. 14–37.
39. *Терський С.В.* Озброєння дружинника Х–ХІ ст. на волинських землях за археологічними джерелами / С.В. Терський // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 655–668.
40. *Терський С.В.* Спорядження дружинника Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у ХІ–ХІV ст. / С.В. Терський // Держава та армія: Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2011. – № 693. – С. 16–25.
41. *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина (Х – перша половина ХІV ст.) / Б.О. Тимошук. – К.: Наукова думка, 1982. – 205 с.
42. *Федорук А.* Озброєння і спорядження арбалетника в Галицько-Волинському князівстві (ХІІІ – початок ХV ст.) / А. Федорук, В. Михайлюк // Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку. Матер. ІІ Міжнар. наук. семінару “Кайндлівські читання” (Чернівці, 28–29 травня 2005). – Чернівці: Прут, 2005. – С. 147–151.
43. *Федорук А.* Кам’яне ядро городища ХІV ст. в Зеленій Липі / А. Федорук // Археологічні студії. – Вип. 3. – Київ-Чернівці: Наші книги, 2008. – С. 216–222.
44. *Шеломенцев-Терський В.С.* Летописный Звенигород Галицкий Х–ХІІІ ст. Автореф. дис... на соискание научной степени канд. истор. наук. – К.: Ин-т археологии АН УССР, 1981. – 20 с.
45. *Шеломенцев-Терський С.В.* Військова інфраструктура Волинського князівства в ХІ–ХІV ст. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора истор. наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Львів: Нац. ун-т “Львівська політехніка”, 2011. – 36 с.

Надійшла до редколегії 24.02.2012 р.

Рецензент: *Ю.В. Бураков*, кандидат історичних наук, доцент, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Терский С.В.
УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ РАЗВИТИЯ ОРУЖИЯ В ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

Рассматривается процесс формирования научных знаний о средневековом вооружении Галицкого и Волынского княжеств, в т. ч. прогресс в развитии вооружения после похода Батыя. Характерной чертой оружейного производства Галичины и Волыни было широкое внедрение самых совершенных систем вооружения. Формирование знаний о древнеукраинском вооружении происходило на фоне обострения интереса к истории Галицко-Волынского государства. Дается периодизация украинской историографии средневекового вооружения Галицко-Волыньских земель на протяжении всего XX ст.

Ключевые слова: средневековое вооружение, историография, оружиеведческие исследования, великокняжеская власть, Галицко-Волыньское государство.

Tersky S.
UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF DEVELOPMENT OF HALYCH-VOLHYNIAN STATE' WEAPONS

Article investigated the historiography of the medieval Ukrainian military history about medieval weapons of the nineteen and twentieth century. On a background of chronological generalization the quality of works is estimated, their positive sides and separate lacks are also shown. Periodization of the Ukrainian historiography of medieval weapons belong twenty centuries is proved.

Key words: medieval weapons, historiography, weapons' study, great-principality power, military and political situations, Halych-Volhynian state